

**ЕКСПОЗИЦІЙНА ТА ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ТЕАТРАЛЬНИХ МУЗЕЇВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ
(1923 — 1991)**

Уперше комплексно проаналізовано експозиційну і виставкову діяльність театральних музеїв Лівобережної України в контексті національно-культурних процесів 1923 — 1991 рр.

Ключові слова: експозиція, виставка, театральний музей, при-театральний музей, музей-квартира, соціокультурна ситуація.

Впервые комплексно проанализирована выставочная и экспозиционная деятельность театральных музеев Левобережной Украины в контексте национально-культурных процессов 1923 — 1991 гг.

Ключевые слова: экспозиция, выставка, театральный музей, при-театральный музей, музей-квартира, социокультурная ситуация.

For the first time the exhibition and exposition activity of theatrical museums of Left-bank Ukraine was comprehensively analysed in the context of national and cultural processes of 1923-1991.

Key words: exposition, exhibition, theatrical museum, museum at the theatre, apartment museum, socio-cultural situation.

Актуальність. Театральні музеї є невід’ємною складовою розвитку вітчизняної культури. Вони виникли, розвивалися і сформувалися в окрему типологічну групу музеїв мистецького профілю за радянських часів. Неповторність кожного театального музею визначали стаціонарні експозиції та тимчасові виставки, які були основною сферою функціонування і формою використання та популяризації опрацьованих фондів. Відтворюючи явища та події театальної спадщини, експозиції і виставки унаочнювали найвизначніші надбання як минулого, так і сучасного театру та театрознавчої науки мовою музейних експонатів. Дослідження і аналіз історичного досвіду експозиційної і виставкової діяльності театральних музеїв матиме важливе значення для об’єктивної оцінки позитивних і негативних наслідків впливу національно-культурних процесів на їх функціонування і розвиток.

Вивчення наявної літератури свідчить про те, що досліджувана тема розроблена недостатньо. Окремі аспекти експозиційної діяльності театального музею широкого профілю висвітлено в статті Л. Романчі [14]. Важливий фактичний матеріал міститься в спогадах засновника музею при театрі «Березіль» В. С. Василька-Міляєва [2], в працях і звітах першого директора Українського театального музею (далі УТМ) П. І. Руліна [16, 17], в путівниках [4, 11], у публікаціях наукових співробітників Державного музею театального, музичного і кіномистецтва УРСР (далі ДМТМК УРСР) [5, 12, 13] та його

філіалів [8], громадських директорів притеатральних музеїв [22] та діячів театру [1, 9, 18, 19, 20].

Мета статті — проаналізувати експозиційну і виставкову діяльність театральних музеїв Лівобережної України в контексті національно-культурних процесів 1923 — 1991 рр.

Завдання експозицій і виставок досліджуваних театральних музеїв залежали від суспільних потреб, особливостей соціокультурної ситуації та умов сформованого часом історико-культурного середовища. Метою першої театральної виставки в заснованому при «Березолі» театральному музеї (1923 р.) було викликати інтерес і довіру громадськості до створюваного музею. Маленька несистематизована виставка мала важливе завдання: упевнити громадськість у тому, що все, подароване музею, матиме і місце, і увагу, і догляд [2, с. 3–4].

Перша систематизована виставка, яка базувалась на фондах «Березоля», була запропонована відвідувачам в день відкриття Українського театального музею при ВУАН в 1927 р. Метою цієї виставки, за визначенням керівника музею П. Руліна, було «подати основні вузли еволюції Українського театру», але таким чином, щоб експонати «...підказували б певну думку про основні лінії еволюції цієї галузі українського мистецтва» [16, с. 8–9, 13], що відповідало національно-культурним процесам 1920-х рр. Під час побудови цієї виставки застосовано тематичний принцип, згідно з яким експонати групувалися за окремими темами, а матеріал в них розміщувався в історичній послідовності. Безумовно, цьому сприяло планове комплектування фондів на науковій основі з урахуванням досягнень театрознавчої науки [15, с. 214–215]. Особливе місце в першому розділі виставки відводилось Сокиринському вертепу, як первинному, автентичному джерелу інформації, яке підкреслювало народні основи своєрідних театральних форм в Україні. Слід зазначити, що Сокиринський вертеп завжди залишався домінантою першого розділу, але у відповідному соціокультурному контексті.

Надалі експозиційна діяльність УТМ будувалась згідно з практичними постановами Першого Всеросійського музейного з'їзду (1930 р.). Від експозицій художніх музеїв (до яких належали і театральні) вимагали «викриття класової сутності мистецтва і його діалектичного розвитку в умовах розвитку і боротьби класів», а експозицію слід було будувати так, щоб речі, як документи історії культури, розповідали про виробничі відносини, якими вони викликані до життя [3, с. 61].

Упровадження рішень, окреслених Першим музейним з'їздом, потребувало подальшої перебудови експозиції УТМ (реекспозиції), розпочатої в 1929 р., за новим, марксистським, методом. Вивчення і аналіз досвіду експозиційної діяльності УТМ початку 1930-х рр. за матеріалами періодичних видань засвідчили, що експозиція, відкрита в 1932 р. відрізнялась від попередньої (1927 р.) не тільки розмірами (365 кв. м. замість попередніх 90 кв. м.), а й наявністю визначених

марксистсько-ленінських принципів, що стали основою її побудови. Основна увага приділялася інтерпретації музейних предметів як показників соціалістичного будівництва. Головним було ідеологічне навантаження, використовувався науково-допоміжний матеріал — діаграми, схеми, тексти, цитати тощо, які мали на меті посилити ефективність психологічного впливу на відвідувачів стосовно поширення суспільно та політично значимих ідей. Так, факт «відсутності цільного зв'язку з масовим глядачем» останніх років роботи «Березоля» характеризували цифрові матеріали «відриву театру від пролетарського глядача», але разом з тим головне місце в розділі експозиції «жовтневої епохи» відводилося саме «Березолю», який надав «найбільш яскраві в ідеологічному і художньому відношенні постанови» [17, с. 112–113]. Такий унікальний експонат, як Сокиринський вертеп, було представлено з точки зору його критичного використання (революційної модернізації) для потреб поточної театральної практики, зокрема пропаганди й агітації на селі. Проводилась і відповідна паралель: скриня, комплект ляльок Межигірського вертепу (побудованого за взірцем Сокиринського вертепу в 1923 р. як «Революційний ляльковий театр»), рукописи спогадів його засновників і діячів — Н. Цівчинського, І. Шахівця, а також брошура П. Горбенка «Революційний ляльковий театр» (1924 р.) активно пропагували (музейними засобами) досвід вертепників у роботі агітбригад [3; 17, с. 110–114].

Отже, факти української театральної культури, зокрема вертеп, набували додаткових атрибутів і сприймалися вже по-іншому, ніж у попередній експозиції. Реконструкцію історичних фактів єдиний автор експозиції П. Рулін, хоча і намагався відтворити в марксистському висвітленні (популярне тогочасне гасло: музей не для експозиції речей, а для експозиції ідей), але прагнув зберегти об'єктивний погляд на минуле українського театру, чим визначив свою громадянську позицію. Проте, як зазначає Л. Романча, посилаючись на архівні джерела, коли розпочались масштабні переслідування та арешти української інтелігенції, опоненти, хоча й вказували на методологічні переваги, водночас наголошували, що експозиція 1932 р. «... не була на рівні марксистської науки» [14, с. 40].

Нового імпульсу до розвитку експозиційна практика ДМТМК УРСР отримала лише наприкінці 1970-х рр., коли склалися певні соціокультурні умови (нове придатне приміщення, наявність музейних предметів з визначених тем, компетентний колектив, розвиток музеєзнавства та ін.). Термін «музейне проектування», який використовувався в ці роки, відбивав якісні зрушення в теорії музейної експозиції і потребував попередньої системної розробки наукового змісту, архітектурно-художнього вирішення та технічного оснащення створеної експозиції. Відтворення цілісного образу минулого театру модернізувалося й іншими тогочасними ідеями, зокрема ставленням до експозиції як синтезу науки і мистецтва. Це теж не було випадковістю, оскільки саме в останню третину ХХ ст. культура «...

заговорила принципово новою мовою» [10, с. 19]. Максимальне змістовне і образне навантаження базувалося на предметах-оригіналах, з урахуванням їх естетичної привабливості. Для посилення емоційного впливу на відвідувача при відтворенні історичної дійсності розвитку театру в кожному залі-розділі експозиції широко використовувалися копії, допоміжні матеріали, які підкреслювали естетичну атмосферу. Наприклад, підрозділ першого розділу експозиції «Джерела театру» був відтворений у вигляді ярмаркової каруселі, кожен оберт якої являв собою картину джерел театральної культури з використанням масок скоморохів, різдвяної «кози» та ін. Дерев'яні дошки, мішківина, скупе світло ліхтарів відтворювали атмосферу народного побуту, в надрах якого зароджувався театр. Важливим елементом художнього образу виявилось експозиційне обладнання (подіум у вигляді каруселі та ін.), бутафорія (дошки, мішківина та ін.), система освітлення (ліхтарі), які підкреслювали зміст та головну ідею експозиції, створювали ілюзію присутності і сприяли внутрішній узгодженості експонатів [4, с. 8–13].

Отже, на відміну від використання в експозиції 1932 р. допоміжного матеріалу — цитат, діаграм, схем, текстів тощо (які і домінували тривалий час), пріоритет змінився на користь естетично привабливих експонатів, копій та допоміжних матеріалів, які збагатили цілісне емоційне враження від побудованої експозиції. Результатом творчої взаємодії художників і наукових співробітників музею і виявилась створена оригінальна експозиція. «На порівняно невеликій площі авторам удалося поставити образний емоційний спектакль, присвячений історії театрального мистецтва України. В експозиції є своє пластичне вирішення, свій ритм, який змушує відвідувачів музею стати ще й глядачами невеликого, але театрального видовища, — підкреслювали фахівці [13, с. 216–217].

Научно-образне уявлення про основні етапи історії театру в Україні, про найважливіші процеси, явища і факти театрального життя із часів його зародження до середини ХХ ст. посилювалося ще й завдяки зіставленню експонатів. Зокрема, унікальну Сокиринську вертепну скриню з ляльками в експозиції було представлено як елемент поширеного в минулому ярмаркового видовища, а Межигірський вертеп — як підтвердження факту існування першого радянського лялькового театру [13, с. 217–218]. Це пов'язувалося ще й з відновленням у 1970-х рр. уваги до вертепу, новітніми поглядами вітчизняних фахівців на його народні джерела. Отже, якість створеної експозиції віддзеркалювала загальний стан тих процесів, що відбувалися в культурі та науці загалом.

Надалі експозиція музею доповнювалась окремими розділами. Так, було відкрито новий розділ до 140-річчя від дня народження Марка Кропивницького (1980 р.) [5, с. 18]. Окрім того, значного поширення набули етапні виставки, які надалі ставали розділами експозиції. Зокрема, відкрита в 1987 р. виставка, присвячена Лесю

Курбасу, була не тільки важливою частиною заходів по вшануванню пам'ятної дати, а й експериментом утілення нових експозиційних можливостей [9]. У тому ж році було відкрито виставку «Ляльковий театр — дітям», після завершення якої експонати стали складовою розділу експозиції «Дитячий театр на Україні» [12]. Ці й інші етапні виставки слугували базою для експериментування як стосовно розкриття тематики основного змісту експозиції, так і у сфері архітектурно-художніх рішень.

Мета, завдання та принцип побудови експозицій і виставок притеатральних музеїв-лідерів досліджуваного регіону дещо відрізнялися. Передбачені для обмеженого часу перегляду в антракті, вони потребували лаконічності, доступності, яскравого оформлення. Домінуючим змістом експозиційної і виставкової діяльності була популяризація досягнень театру, творчого шляху його видатних режисерів і акторів. Зокрема, експозиційна діяльність музею при Харківському державному академічному драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка була зорієнтована на відтворення етапів творчого життя колективу: від його заснування Лесем Курбасом, перебування в евакуації, післявоєнний період, зміни творчих поколінь. Перша, художньо оформлена виставка, відкрита до ювілею театру (1972 р.). Відвідувачі мали змогу ознайомитися з документами і художніми матеріалами про творчу діяльність Мар'яна Крушельницького, Валентини Чистякової. На фотостендах, альбомах, особистих папках різноманітно представлено систематизовану сценічну діяльність режисерів, акторів, художників, створювачів і учасників усіх вистав (майже 300), що відбулися за цей період у театрі. Значне місце відведено блоку з висвітлення творчого шляху Леся Курбаса. Проте вимоги часу не оминули виставкову діяльність і цього музею. По матеріалах спектаклів різних років створювалися тематичні виставки: «Театральна Ленініана», «Героїчний образ радянської людини на сцені», «Образи полум'яних років Великої Вітчизняної війни», «Дружба народів» та ін. [22].

Дещо іншими були завдання і тематика виставкової та експозиційної діяльності унікального музею Харківського театру ляльок ім. Н. К. Крупської (далі ХТЛ). На виставкову діяльність організаційного етапу існування музею (1954 — 1968 рр.) великий вплив мала попередня систематизація фондів за способом набуття. Тому спочатку експонати (ляльки) були розміщені за аналогічним принципом [21]. По мірі комплектування фондів переважив тематичний принцип. «Перший зал музею — це тридцятирічна історія театру в ляльках. Далі — ляльки інших країн світу — США, Канади, Чехословаччини, Румунії, Польщі, ОАР. Окремо — ляльки театрів Радянського Союзу. На спеціальних стелажках — найрізноманітніші подарунки театрові» [6]. З часом тематичні розділи змінилися. В першому залі можна було ознайомитися з історією виникнення театру ляльок у Росії і творчістю театру ляльок братніх республік. У другому — з діяльністю УНІМА, що підкреслювало широкі міжнародні зв'язки лялькового театру.

Експонати третього розділу розповідали про творчий шлях Харківського театру ляльок [1, с. 2 — 3]. Збільшені фонди музею дозволяли організовувати й виставки, зокрема: «Радянський театр ляльок» [18], «Ляльки на естраді» [19, с. 28], виставку, присвячену Польському театру ляльок [20]. Проте слід підкреслити, що прагнення зберегти для нащадків надбання національного театрального мистецтва завжди характеризувало творчий колектив театру. Тому, як тільки склалися відповідні умови (відновлення уваги театральної громадськості до традицій народного мистецтва), в експозиції музею закономірно центральне місце посіла копія різдвяного вертепу, як одна зі старовинних форм мистецтва лялькарів України, як важливий елемент традиційної театральної культури.

Слід зауважити, що в 1970-х рр. такі «мандри до джерел», які підкреслювали релігійні джерела традиційного народного театру, могли розцінити в кращому розі вороже. Вертепна скриня в експозиції була пов'язана з відродженням старовинного мистецтва лялькарів і мала, так би мовити, свій підтекст. Символічним було те, що ідеї і досвід Леся Курбаса, який останнім у професійному театрі звертався до традицій вертепу — набули продовження в діяльності театру ляльок Харкова (міста, де Курбас утілював свої геніальні ідеї синтетичного театру) і, відповідно, в експозиційній діяльності притеатрального музею. Відродження і реконструкція як тексту, так і вертепного будиночку та ляльок у національних костюмах сприяли збереженню та популяризації музейними засобами старовинної форми дійства лялькарів. Отже, професійності і визнання набував не тільки театр, а й експозиція його музею.

Експозиційна діяльність меморіальних музеїв мала зовсім інший характер. У процесі створення експозицій, присвячених діячам мистецтва, збереглися традиції, що зародились в 1917 — 1920-х рр., коли закладено основи експозиційної діяльності меморіальних музеїв радянської епохи, які й набули подальшого розвитку в радянському суспільстві. Для меморіальних музеїв з 1960-х рр. (коли почали створювати меморіальні музеї видатних діячів українського театру в Лівобережній Україні) були характерними удосконалення форм і методів побудови експозицій, насиченість її музейними предметами-оригіналами. Аналіз джерел, зокрема путівників, в яких детально розкривається зміст основних розділів, довів, що експозиційна діяльність, присвячена увічненню пам'яті діячів театру, була на достатньо високому рівні. Так, в експозиції квартири-музею М. Заньковецької, відкритої в 1960 р., основна увага приділялася не показу меморіально-побутових речей, а виявленню зв'язку актриси з відповідною епохою, з оточуючим середовищем, розкриттю духовного обличчя талановитої акторки [11]. Наприкінці 1980-х рр. простежується професійний підхід до створення експозицій, спричинений розвитком музеєзнавчої науки, вимогами суспільства до діяльності державних музеїв. Так, науковці філіалу ДМТМК УРСР — меморіального музею-квартири

П. Саксаганського — виробили концепцію особистості, на базі якої і створено експозицію — портрет діяча театру, утворений музейними засобами. Експозиція традиційно складалася з двох частин: меморіальної квартири і іконографічно-документальної частини. Новим виявом у мистецтві музейної експозиції став (за визначенням директора музею А. Драка) своєрідний музейний «атракціон». Так, у розділі «Саксаганський — актор» тему розкрито за допомогою художньо-пластичної композиції: голографії, воскових фігур, спецефектів, «живих картин» [8, с. 19 — 20]. Загалом у досліджуваний період основні тематичні розділи експозицій меморіальних музеїв, присвячених корифеям української сцени, збігалися (узагальнювали творчий шлях, відтворювали побут).

Таким чином, експозиційна і виставкова діяльність усіх видів театральних музеїв Лівобережної України (широкого профілю, при-театральних, меморіальних) за досліджуваний період стала прогресивним кроком уперед. Експозиція ДМТМК УРСР, пройшовши складний шлях від несистематизованої виставки з випадковим підбором театральних речей при «Березолі» до побудованої за образно-сюжетним методом стаціонарної — важливе явище культури не тільки окремого регіону, а й усієї України. Започаткований П. Рупліним тематичний принцип побудови зберігався під час створення експозицій на різних етапах розвитку музею. Проте слід відзначити, що передача соціокультурної інформації в експозиції, хоча і надавала змоги наочного ознайомлення з першоджерелами театральної спадщини, але пов'язана з проблемою перекладу і тлумачення цих джерел у різні періоди розвитку радянського суспільства. Форма інтерпретації музейних предметів у штучно сформованому культурно-історичному середовищі (експозиції і виставки) залежала від типу культури (історичного і соціального) і відрізнялася на найважливіших етапах експозиційної діяльності театральних музеїв. Аналіз інтерпретації музейного предмета, простежений на прикладі унікату «Сокиринський вертеп», свідчить, що зміст факту театральної культури залежав не стільки від форми його матеріального вияву, скільки від загальнокультурного контексту, через який він сприймався.

Кожна з виставок і експозицій віддзеркалювала логічний розвиток театральних музеїв, наочний результат копійної роботи, що велась роками, була своєрідним «вікном в історію», відгуком на явища, що мали велике культурне значення. Експозиції меморіальних музеїв-квартир особливим «домашнім засобом» популяризували духовну спадщину окремих талановитих акторів, режисерів та підкреслювали її вплив на розвиток театру в Україні. Експозиції і виставки при-театральних музеїв забезпечували живий зв'язок надбань окремого театру із сучасністю. Актуальність їх тематики залежала від суспільних потреб та особливостей соціокультурної ситуації.

Перспективи подальших досліджень автор убачає у відтворенні ціліснішої картини основних напрямів та форм реалізації соціокультурних функцій театральних музеїв Лівобережної України.

Список літератури

1. Афанасьев В. Харьковский государственный театр им. Н. К. Крупской / В. Афанасьев // Театральный Харьков. — 1976. — № 11. — С. 2–3.
2. Василько-Миляїв В. Початок театального музею на Україні // Звіт 1926 — 1929 рр. ВУАН : Театральний музей. — К. : Міськкліт № 223, 1930. — С. 1–4.
3. Вольтер А. А. К вопросу об экспозициях в художественных музеях / А. А. Вольтер // Советский музей. — 1931. — № 3. — С. 54–61.
4. Галабутская Г. М. Государственный музей театрального, музыкального и киноискусства УССР : фотопутеводитель по экспозиции «Театральное искусство Украины» / Г. М. Галабутская, К. Н. Питоева. — К. : Мистецтво, 1985. — 127 с., ил.
5. Галабутська Г. Один з когорти корифеїв / Г. Галабутська // Україна. — 1980. — № 20. — С. 18.
6. Гланц О. Один з кращих у світі / О. Гланц // Соціалістична Харківщина. — 1968. — 3 серпня.
7. Дворниченко Л. Вертеп — зброя агітпропа / Л. Дворниченко // Український театр. — 1978. — № 4. — С. 30–31.
8. Драк А. Яким буде музей? / А. Драк // Український театр. — 1989. — № 1. — С. 18–20.
9. Жмурій М. Шана / М. Жмурій // Український театр. — 1987. — № 3. — С. 28.
10. Корнієнко Н. Світові метаморфози і проблеми цілісності культури або від Фауста до Протея / Н. Корнієнко // Матеріали до українського мистецтвознавства: Зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. — К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології, Вип. 2. / [редкол. Г. А. Скрипник] — 2003. — С. 19–21.
11. Меморіальна музей-квартира М. К. Заньковецької // Путівник / [Автори-упорядники А. М. Драк, В. А. Козієнко]. — К. : Вид. «Реклама», 1967. — 19 с.
12. Павленко Г. Музей — дітям / Г. Павленко // Український театр. — 1987. — № 2. — С. 5.
13. Павленко Г. Скарбниця мистецтв / Г. Павленко, О. Кононова // Вітчизна. — 1980. — № 9. — С. 215–218.
14. Романча Л. Джерела з історії Музею театального, музичного і кіномистецтва України (1921 — 1934) / Л. Романча // Бібліотечний вісник. — 2009. — № 2. — С. 36–41.
15. Рудавіна І. Г. Український театральний музей і театрознавство: фактори розвитку та форми взаємовпливу / І. Г. Рудавіна // Культура України : Зб. статей / Під ред. М. В. Дяченка, В. М. Шейка. — ХДАК, 2011. — Вип. 34. — С. 211–220.
16. Рулін П. І. Праця українського театального музею // Звіт 1926 — 1929 рр. ВУАН : Театральний музей. — К. : Міськкліт. — № 232, 1930. — С. 5–23.

Розділ 1. Теорія та історія культури

17. Рулин П. Театральний музей Всеукраїнської Академії Наук / П. Рулин // Советський музей. — 1932. — № 5. — С. 109–117.
18. Смелянская С. В мире кукол / С. Смелянская // Красное знамя. — 1970. — 28 января.
19. Смілянська С. Ляльки з усієї країни / С. Смілянська // Український театр. — 1978. — №4. — С. 28.
20. Смілянська С. Подорож у казковий світ ляльок / С. Смілянська // Український театр. — 1974. — № 5. — С. 21.
21. Сушон Ф. Вас запрошують ляльки: Перед підняттям завіси / Ф. Сушон // Соціалістична Харківщина. — 1963. — 18 вересня.
22. Фомина Ю. Музей шевченковцев / Ю. Фомина // Красное знамя. — 1981. — 5 декабря.

Надійшла до редколегії 15.12.2012 р.